

SYMBOLICZNA JEROZOLIMA W KRAJOBRAZIE WARMII

Magdalena Swaryczewska

Katedra Architektury Krajobrazu i Agroturystyki
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
University of Warmia i Mazury in Olsztyn
e-mail: mswa@poczta.onet.pl

Streszczenie. Krajobraz sakralny jest świadectwem wielowiekowej katolickiej tradycji biskupstwa warmińskiego, które spośród krajów sąsiednich wyróżnia się licznymi kościołami i przydrożnymi kapliczkami. Także tutejsze ośrodki pielgrzymkowe są manifestacją tożsamości i odrębności Świętej Warmii. Artykuł omawia jeden z wątków tematu badawczego, który dotyczy dokumentacji przestrzeni *sacrum* na Warmii oraz metody studialnej i postulatów ochrony prawnej krajobrazu sakralnego w planowaniu miejscowym i ustawodawstwie. Celem artykułu jest identyfikacja postaci symbolicznej Jerozolimy w sztuce sakralnej, a szczególnie w założeniach krajobrazowych na Warmii. Pomimo pruskiej sekularyzacji, kulturkampfu i tragedii II wojny, wiara katolicka solidaryzowała ludność polską i niemiecką na Warmii. Obecnie Kalwaria Warmińska jest przedmiotem wielowątkowych badań międzynarodowej grupy wolontariuszy Fundacji BORUSSIA i studentów Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie pod kierownictwem merytorycznym autorki. Okazuje się, że i dziś ważne dla dialogu i współpracy są symbole i pojęcia uniwersalne, które łączą a nie dzielą przestrzeń kulturową Europy.

Słowa kluczowe: Warmia, krajobraz sakralny, symboliczna Jerozolima

*NE APPROPRIES HUC: SOLVE
CALCEAMENTUM DE PEDIBUS
TUIS: LOCUM ENIM, IN QUO STAS,
TERRA SANCTA EST Exodi cap. 3 vers. 5
MDCCXXIX*

Rys. 1. Mojżesz przy krzewie gorejącym. XIX-wieczna tablica dydaktyczna z archiwum Sanktuarium Eucharystycznego w Głotowie (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 1. Moses by the burning bush. 19th century didactic table from the archive of Eucharistic Sanctuary in Głotowo (photo M. Swaryczewska)

WSTĘP

Ponadsiedemsetletnia historia Warmii i biskupstwa warmińskiego to dzieje zmagania i starań o zachowanie względnej niezależności politycznej i kulturowej. Narzędziem tej walki, prowadzonej w okresie protektoratu krzyżackiego, reformacji i umacniania państwa pruskiego, było budowanie dobrych relacji z Koroną Polską i Rzymem oraz kultywowanie odrębności religijnej.

Autonomia i inkorporacja dominium warmińskiego w granice Rzeczypospolitej została potwierdzona przez Kazimierza Jagiellończyka w toruńskim traktacie pokojowym w 1466 r. W konsekwencji Warmia na ponad 300 lat stała się częścią terytorium Korony, nastąpiła intensywna kolonizacja polska oraz poczet znakomitych polskich nazwisk na stolcu biskupim [Achremczyk 2000a, 2000b]. Świadectwem związków biskupstwa warmińskiego z kulturą i polskim mecenatem artystycznym są m.in. wybitne pod względem formy i kompozycji krajobrazowej sanktuaria maryjne z XVII i XVIII w. [Madej 1977]. Stanowią one swoistą odpowiedź na reformację i gnębiące Warmię wojny, akt wdzięczności i oddania dominium warmińskiego pod opiekę Maryi. Także w okresie rozbiorów sprawie polskiej i powstrzymaniu germanizacji oraz protestantyzacji na

Rys. 2. Purda, kościół p.w. Świętego Krzyża i św. Michała Archaniola wzniesiony na początku XVI w.
(fot. M. Swaryczewska)

Fig. 2. Purda, church of the Holy Cross and St. Michael the Arcangel, erected in the early 16th century
(photo M. Swaryczewska)

Warmii ogromnie przysłużył się rozgłos i wzmożony kult maryjny związany z objawieniami w Gietrzwałdzie w 1887 r. [Grygier 1977a]. Objawienia w języku polskim, żywo przemawiające do wyobraźni ludu, wywołały na Warmii i w krainach sąsiednich swoiste odrodzenie religijne i narodowe [Chłosta 2002a]. Znaczenia życia religijnego dla obrony struktury społecznej i tożsamości Warmii dowodzą także Uchwały Synodu braniewskiego z 1932 r. Podejmowały one problematykę miejsca i godności człowieka we współczesnym świecie, udziału laikatu i organizacji katolickich w życiu Kościoła oraz współistnienia i współpracy z Kościołem ewangelickim w warunkach narastającego nazizmu i totalitaryzmu [Grygier 1977b].

Wyłączny patronat Kościoła katolickiego w wielu dziedzinach gospodarki i kultury, a także szczerza i autentyczna pobożność Warmiaków generuje przez wieki szczególny rodzaj krajobrazu – niebywale przesycony pierwiastkiem *sacrum*. Na wizerunek ten składa się przede wszystkim mnogość świątyń gotyckich, jakie budowano tu jeszcze w XVI stuleciu (rys. 2), a także zespół barokowych kościołów odpustowych, wniesionych na wzór XVII-wiecznej jezuickiej fundacji w Świętej Lipce (rys. 3). Również wiek XIX pozostawił tu bogate dziedzictwo nacechowanej złożoną symboliką sztuki sakralnej o silnym wyrazie emocjonalnym i artystycznym (rys. 4).

Rys. 3. Fasada Sanktuarium p.w. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Świętej Lipce (koniec XVII w.), (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 3. The facade of the sanctuary of The Visitation of The Holy Virgin Mary in Święta Lipka – end of the 17th century (photo M. Swaryczewska)

Rys. 4. Wnętrze Sanktuarium Archidiecezjalnego p.w. Świętego Krzyża w Klebarku Wielkim z końca XIX w. (fot. M. Swaryczewska)

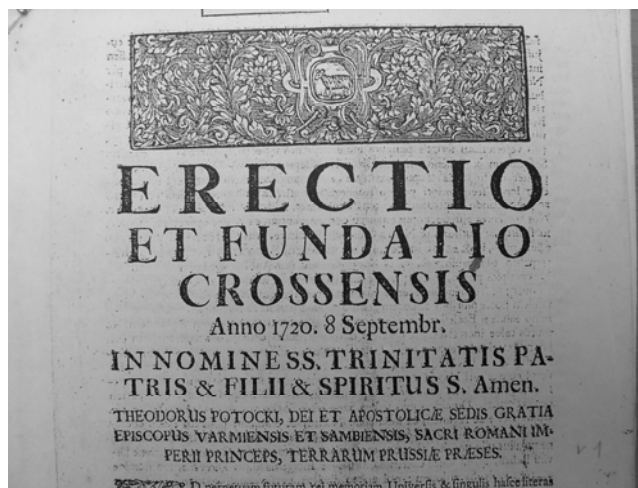
Fig. 4. Inside of the Archdiocese sanctuary of the Holy Cross in Klebark Wielki - end of the 19th century (photo M. Swaryczewska)

Jednak najbardziej charakterystyczne i chętnie opisywane są liczne kapliczki i krzyże przydrożne, z dawna wyróżniające Warmię spośród krain ościennych. Stanowią wota dziękczynne i błagalne, szczególnie z czasów wojen i zarazy, sygnalizują granice wsi lub miejsca kultu Ukrzyżowanego, Matki Bożej i świętych [Chłosta 2002b, Jasiński 2003a]. Kapliczki te są mocno zróżnicowane pod względem skali, zawsze jednak nawiązują do form i materiałów stosowanych w lokalnej architekturze – tynkowanego muru, spoinowanej cegły i kamienia (rys. 5). Czasem przypominają ołtarze lub rozbudowane miniaturowe zamki – przywołując skojarzenie z warowną Civitas Dei lub wprost – Ierusalem Coelestis [Kowalczyk 1997]. W istocie właśnie kapliczki oraz związane z nimi tradycje i przesłania religijne symbolizują krajobraz warmiński i jego wyrazisty, sakralny charakter, do którego odnosi się z dawna używane a przez papieża Jana Pawła II spopularyzowane określenie *Święta Warmia* [Jasiński 2003b]. Jakkolwiek wprost uzasadnia tę nazwę warmiński herbowy Agnus Dei (rys. 6), często przedstawiany z atrybutem Zmartwychwstania, *świętość* ziemi warmińskiej można rozumieć na wiele sposobów, nie tylko w aspekcie wizualnym krajobrazu czy w uznaniu wkładu książąt Kościoła w jej cywilizacyjny i duchowy rozwój.

Rys. 5. Kapliczka przydrożna w Klebarku Wielkim (XIX/XX w.), (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 5. Wayside shrine in Klebark Wielki – turn of 19th century (photo M. Swaryczewska)

Rys. 6. Winieta aktu erekcyjnego dla sanktuarium w Krośnie z herbem biskupim Teodora Potockiego. Z archiwum Sanktuarium pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Krośnie (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 6. Vignette of the erection act of the Krosno sanctuary with the emblem of bishop Teodor Potocki. From the archive of the Sanctuary of the Visiting of Holy Virgin Mary in Krosno (photo M. Swaryczewska)

Podobnie jak palestyńska Ziemia Święta, Warmia w swej tożsamości religijnej i integralności terytorialnej ciągle była obleżona i zagrożona przez nieprzyjaciół, tracona i odzyskiwana, opiewana i idealizowana w literaturze i pieśni. *Święta Warmia* zaistniała więc na stałe literaturze patriotycznej i religijnej, szczególnie w XX w. i w kontekście wydarzeń po II wojnie światowej [Śliwa 1946]:

*Pękły i nasze niewolnicze pęta
Pierzchnął niewoli naszej cień ponury
Wolna na wieki nasza Warmia Święta
Wolne i nasze prapolskie Mazury.*

MATERIAŁ I METODY

Niniejszy tekst prezentuje jeden z podstawowych wątków tematu „*Sacrum i profanum* w krajobrazie kulturowym”, opracowywanego w ramach badań naukowych Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. Temat dotyczy identyfikacji i dokumentacji przestrzeni *sacrum* oraz metody studialnej i projektowej opartej na założeniu dualizmu *sacrum* i *profanum* w krajobrazie i architekturze. Podnosi też konieczność ochrony prawnej krajobrazu sakralnego w planowaniu miejscowym i ustawodawstwie. Celem artykułu jest przedstawienie problemu identyfikacji różnych postaci symbolicznej Jerozolimy w sztuce sakralnej, a szczególnie w założeniach krajobrazowych na Warmii.

Wizerunek ziemskiej Jerozolimy wpisuje się w archetypy *sacrum*, związane z granicą, centrum i *axis mundi* [Eliade 1996]. Położona na szczycie góry, warowna, jest mieszkaniem Boga na Ziemi, łączy więc świat ludzi i rzeczywistość nadprzyrodzoną. Dla wyznawców judaizmu i chrześcijan zarówno Jerozolima autentyczna, jak i symboliczna to przede wszystkim miejsce święte. Wizja św. Jana nadaje jej eschatologiczny wymiar niebiańskiej społeczności zbawionych, którą sam Bóg uświęca swoim udziałem i obecnością [Apokalipsa 21.22.]. Także koncepcja św. Augustyna pozwala identyfikować Jerozolimę Niebiańską z Państwem Bożym, niedostępnym na ziemi, które „w Panu chwały szuka” i gdzie „nie ma innej mądrości, jeno pobożność, przez którą godnie jest czczony Bóg prawdziwy...” [św. Augustyn 2002]. Nie jest to jednak jeszcze przestrzeń realna ani tak dokładnie opisana, by mogła stanowić wzorzec dla dzieła sztuki czy kreacji krajobrazowej. Dopiero w średniowieczu podjęto próby naśladowania Niebiańskiej Jerozolimy na ziemi w formie ottońskiego *Imperium Christianum* czy *civitas monachorum*. Stanowiły one co prawda wspólnoty „żyjące wiecznością” [Kobielus 1989a], ale posiadały już ramy architektoniczne, aspirujące do materialnego wyobrażenia absolutu – raju, Miasta Bożego i Jeruzalem czasów ostatecznych. Podobnie jak w wizji Hildegardy z Bingen [Battistini 2005], preferowano orientowany w cztery strony świata kwadrat, który wyobrażał ogród Eden lub warowne miasto z dwunastoma symbolicznymi bramami.

Akcentowanie centrum wiązało się z historyczną dominantą świątyni Salomona, lub znajdującym się pośrodku Drzewem Kosmicznym. Materia symbolicznej Jerozolimy powinna być świetlista, szlachetna i cenna [Apokalipsa 21.16-21].

Obraz Jeruzalem, sprowadzony na ziemię dla potrzeb głęboko symbolicznej sztuki sakralnej, zaistniał zatem w malowidłach, mozaikach i naczyniach kościelnych, wreszcie w samej bryle budowli i jej otoczeniu. Właśnie otoczenie – eksponowana panorama i dystans, stanowią tu element z punktu widzenia kompozycji krajobrazu i wywołania odpowiednio silnego wrażenia, absolutnie niezbędny. Piękne opisy wzruszeń, doznanych „...*kiedy się święte miasto pokazało, mało co dalej, niżli w równej mili*” spotykamy nawet w literaturze [Tasso 1923]. Na bezpośrednim przywołaniu jerozolimskich realiów opierają się także idee programowe i zasady kompozycyjne założeń kalwaryjnych, przypominając, że życie ludzkie jest wędrówką od niedoskonałej Jerozolimy ziemskiej do upragnionej Jerozolimy w niebie [Kobielski 1989b]. Jerozolima – święta ziemia, doczesna wspólnota wiernych i eschatologiczne miasto zbawionych, stanowi więc jeden z podstawowych wątków *sacrum*, który przez kilka tysięcy lat modyfikowano i rozwijano w różnych dziedzinach twórczości artystycznej. Toteż prezentujemy tu różne obiekty, operując dalszymi i bliższymi skojarzeniami w przekonaniu, że Warmia, prawdziwa skarbnica sztuki sakralnej, dostarcza bardzo interesujący materiał badawczy. Jednocześnie należy zastrzec, że rozważania niniejsze prowadzone są na gruncie architektury krajobrazu i z punktu widzenia architekta, co znacznie zawęża możliwości analizy religioznawczej. W centrum uwagi znajduje się bowiem forma i przestrzeń, a treść dzieła sztuki została skomentowana pod kątem zadań studialnych i na podstawie dostępnej literatury. Operujemy przy tym w trójkącie znaczeń, gdzie symbol (sygnał) w postaci obiektu czy obszaru posiada odniesienie *sacrum*, przedmiot odniesienia zaś – Jeruzalem, pozostaje czytelne tylko dla wtajemniczonych [Dąbrowska-Budziło 2002].

WYNIKI I DYSKUSJA

Metaforyczną postać świętej ziemi odnajdujemy w ołtarzu głównym Sanktuarium Eucharystycznego Najświętszego Sakramentu i św. Floriana w Głotowie. *Nie zbliżaj się tu! Zdejm sandały z nóg, gdyż miejsce na którym stoisz jest ziemią świętą* – inskrypcja jest cytatem Księgi Wyjścia i odwołuje się do archetypicznego *sacrum* ognia, jednej z form *axis mundi*. Świętość jest tu następstwem teofanii [Księga Wyjścia 3.5] i dotyczy miejsca, a więc szczególnie interesuje nas w kontekście badań nad przestrzenią sakralną. Obok oczywistego przypomnienia, że znajdujemy się w kościele, werset ten poucza, jak zachować się w obliczu świętości (rys. 7). *Nie zbliżaj się*, a więc zachowaj dystans, *zdejmij sandały*, a więc nie wnoś brudu (grzechu, pospolitości) do *sacrum*! Ostrzeżenia te, tak ważne dla Mojżesza, który nawet zasłania twarz rozmawiając z Bogiem, zdają się dziś zapomniane. Nawet na Warmii napotykamy bowiem zhomogenizowany

krajobraz współczesny, gdzie granice *sacrum* i *profanum* bywają zatarte i nieczytelne [Swaryczewska 2005].

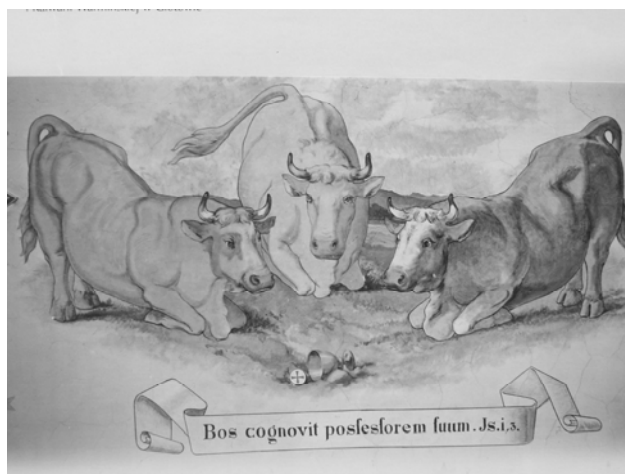

Rys. 7. Inskrypcja w kartuszu ołtarza głównego Sanktuarium Eucharystycznego w Głotowie (1729)
(fot. M. Swaryczewska)

Fig. 7. Inscription in the cartouche of the main altar of The Eucharistic Sanctuary in Głotowo (1729)
(photo M. Swaryczewska)

Do wyjątkowości i świętości ziemi warmińskiej nawiązuje scena znalezienia Hostii, przedstawiona na sklepieniu głotowskiej świątyni. Według tradycji, z początkach XIV w. mieszkańcy wsi uchodzili ze swoich domów przed najazdem pogańskich Litwinów i Prusów, a Najświętszy Sakrament wynieśli z kościoła i ukryli w ziemi. Kościół został spalony i najpewniej wszyscy zginęli, skoro po latach rolnik wyorał Hostię podczas pracy w polu [Droga Krzyżowa... ok. 2002]. Zwierzęta ciągnące pług ukłękły, ponieważ „wół rozpoznaje swego Pana” (*Bos cognovit possessorem suum. Is. 1,3.*) (rys. 8). Wiele mówi nam ten cytat, wzięty przecież z Księgi Grózb Izajasza [Księga Izajasza 1.3]. Gani tych którzy, choć są ludźmi, nie rozpoznali i nie oddali czci *sacrum*. Toteż w miejscu odnalezienia Hostii wkrótce zbudowano nową świątynię, do której powrócimy jeszcze w toku naszych rozważań.

Odleglejsze, lecz czytelne związki z mistyczną Jeruzalem odnajdujemy w późnogotyckim kościele w Purdzie, małej miejscowości położonej 20 km na południe od Olsztyna. Zachowało się tutaj osobiwe malowidło wotywno proboszcza Błażeja Ruty z 1611 r. Przedstawia Matkę Bożą z dzieciątkiem, a tło obrazu zapełniają liczne cytaty Pisma i swoista antyfona oraz portret fundatora. Dominujący wątek ikonograficzny i główna treść inskrypcji to rys apokaliptyczny, który prowadzi nas od Maryi, matki Zbawiciela do znaczeń synonimicznych

Rys. 8. Inskrypcja i malowidło na sklepieniu nawy głównej Sanktuarium Eucharystycznego w Głotowie (XIX w.), (fot. M. Swaryczewska).

Fig. 8. Inscription and painting on the vaulting in the main nave of the Eucharistic Sanctuary in Głotowo (19th century), (photo M. Swaryczewska)

ludu i Miasta Bożego, Syjonu i Jerozolimy: *signum magnum appruit in caelo mulier amicta sole et in capite eius corona stellarum duodecim et luna sub pedibus eius* [Apokalipsa 12.1-2]. Obraz jest interesujący pod wieloma względami, gdyż wykazuje wyraźne związki stylowe z malarstwem włoskim i wysoki poziom artystyczny, a także przedstawia macierzyństwo Maryi w kontekście wizji eschatologicznej (rys. 9).

Rys. 9. Obraz z kościoła w Purdzie (pocz. XVII w.), (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 9. Painting in the church, Purda (early 17th century), (photo M. Swaryczewska)

Jednakże jednym z najpiękniejszych przedstawień Jeruzalem mistycznej na Warmii jest XIX-wieczny środkowy witraż w prezbiterium Archidiecezjalnego Sanktuarium Świętego Krzyża w Klebarku Wielkim. Ujęty kwiecistą bordiurą, przedstawia scenę Ukrzyżowania w której Matka Boża i Maria z Magdali towarzyszą umierającemu Zbawicielowi w pogodnym zamyśleniu. Młodzieńczy Chrystus pochyla głowę w stronę anioła, który zbiera Jego Krew do złotego kielicha. Perizonium szarpie wiatr, u stóp masywnego krzyża toczy się czaszka, jednak w otwartym grobie zakwita biała róża – symbol zmartwychwstania [Religia b]. Scenę wieńczy fantastyczna architektura oraz wizerunki znaki słońca i księżyca. W istocie witraż ukazuje jednocześnie Eucharystię, zmartwychwstanie i Paruzję z wyobrażeniem Ziemskiej i Niebiańskiej Jeruzalem. Jest też jednym z siedemnastu zachowanych przezroczy w tutejszym, niezwykle interesującym ikonograficznie kościele (rys. 10).

Rys. 10. Witraż w prezbiterium Sanktuarium Archidiecezjalnego p.w. Świętego Krzyża w Klebarku Wielkim (koniec XIX w.), (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 10. Stained-glass window in the praesbytery of the Archdiocese sanctuary of the Holy Cross in Klebark Wielki (end of the 19th century), (photo M. Swaryczewska)

Nie sposób pominąć rozbudowanego wizerunku Jeruzalem Niebiańskiej, jaką reprezentują XVII i XVIII-wieczne sanktuaria warmińskie, przede wszystkim w Świętej Lipce, Stoczku Klasztorным, Krośnie i Chwałęcinie. Trudno tu o całkowite zaskoczenie, gdyż posoborowa sztuka baroku, perfekcyjnie operująca symbolem i zintegrowaną kompozycją przestrzenną, programowo nawiązuje do Jeruzalem Niebiańskiej w wystroju i formie świątyni [Zadrozny 1997]. Tutaj jednak konsekwentnie komponowane jest otoczenie i mamy do czynienia z koncepcją krajobrazu sakralnego i symbolicznej Jeruzalem, zbudowanej na planie czworoboku, warownej, z dominującym centrum i jednoznacznymi granicami. dopełnieniem kreacji przestrzennej jest wyraźnie zarysowany dystans i czytelne „bramy” w postaci otwarc krajobrazowych, akcentowanych zespołami figur i kaplic przydrożnych. Spojrzenie na kościół w Świętej Lipce, poprzedzony Drogą Różańcową, którą poprowadzono malowniczo od samego Reszla, czy nawet znacznie zdegradowany zespół w Międzyzlesiu, rzeczywiście sugeruje Miasto Zstępujące z Nieba [Religia a], zawieszone pomiędzy rzeczywistością ziemską a przestrzenią nadprzyrodzoną. W wypadku rozbudowanej, zjawiskowej bryły sanktuarium p.w. Nawiedzenia Marii Panny w Krośnie koło Ornety, wniesionej bez kontekstu innych budowli wśród rozległych łąk nadrzecznych Drwęcy Warmińskiej, efekt ten przemawia do nas bardzo silnie (rys. 11). Utwierdza w przekonaniu, że symbolika Jeruzalem obecna jest w krajobrazie Warmii, podobnie jak w całym dziedzictwie kultury europejskiej.

Rys. 11. Sanktuarium pw. Nawiedzenia Najświętszej Maryi Panny w Krośnie (XVIII w.),
(fot. M. Swaryczewska)

Fig. 11. Sanctuary of The Visitation of The Holy Virgin Mary in Krosno – end of the 17th century
(photo M. Swaryczewska)

Na koniec wracamy do Sanktuarium Eucharystycznego Głotowie, gdzie w roku 1894 konsekrowano Nową Jerozolimę – okazały park leśny i zespół Drogi Krzyżowej, malowniczo usytuowany w dnie i na stokach jaru rzeki Kwie-
li. Symboliczny krajobraz, komponowany z myślą o jak najdoskonalszym prze-
życiu Pasji, stanowi zamierzone przeniesienie narracji jerozolimskiej w realia
przyrodnicze i architektoniczne Warmii [Swaryczewska i Antolak 2005, 2006].
Zgodnie z regułami z dawna przyjętymi w budowie tego typu obiektów, Kalwa-
ria wiernie odwzorowuje topografię jerozolimską, wzajemne odległości stacji
oraz krętą i stromą drogę na Gólgotę [Kopeć 1997]. Przedstawia też dramatyzm
Męki Chrystusowej w niezwykle ekspresyjnych scenach figuralnych (fot. 12).

Rys. 12. Kalwaria Warmińska. Scena figuralna w kaplicy II Upadku (ok. 1890), (fot. M. Swaryczewska)

Fig. 12. Warmian Calvary. A figural scene in the chapel of the Second Fall (about 1890),
(photo M. Swaryczewska)

Żywy, promieniujący na całą Polskę kult religijny w Kalwarii Warmińskiej, która bez wątpienia stanowi odpowiedź na liczne ówczesne i obecne plagi spo-
łeczne, jest typowym zjawiskiem pogranicza kulturowego i religijnego. Budowa,
która trwała siedemnaście lat, obejmowała szeroko zakrojone prace ziemne,
regulację rzeki i elementy architektoniczne o niemałych aspiracjach artystycz-
nych, a także nasadzenia parkowe. W pracy uczestniczyli wierni z całej diecezji.
W tym sensie Kalwaria Warmińska, niepodobna przecież z wyglądu do warow-
nej Jerozolimie [Mitkowska 2003], pozbawiona eschatologicznego patosu i bar-
dzo swojska, jest także Jerozolimą mistyczną, ogniskuje wspólnotę wiernych

Rys. 13. Krzyż odpustowy z relikwią Ziemi Świętej z Kalwarii Warmińskiej (ok. 1890),
(fot. M. Swaryczewska)

Fig. 13. Indulgence cross with Relic of the Holy Land, Warmian Calvary (about 1890),
(photo M. Swaryczewska)

i ich zbiorową wędrówkę do Jeruzalem Niebiańskiej. Wędrówka ta odwołuje się do wiary i wyobraźni, jednak w każdej kaplicy znajdujemy autentyczny kamyk, przywieziony z Ziemi Świętej (rys. 13).

PODSUMOWANIE

Jerozolima pojawia się w krajobrazie Warmii w wielu różnych postaciach – od metaforycznej inskrypcji, poprzez przypowieść i kreację symboliczną czy realistyczną do najzupełniej autentycznej drobiny Świętej Ziemi. Temat ten z pewnością zasługuje na badania interdyscyplinarne, oparte na studiach teologicznych oraz analizie tekstów archiwalnych i kartografii.

Symboliczna Jerozolima, rozpięta ponad czasem i terytorium, nie stanowi wyłącznej własności żadnego narodu. Można się tu spotkać bez obawy o upiory przeszłości, należy bowiem do kategorii uniwersalnych i powszechnie zrozumiałych, które łączą, a nie dzielą przestrzeń kulturową Europy.

PIŚMIENNICTWO

- Achremczyk S., 2000a. Między Zakonem Krzyżackim, Rzeczpospolitą, Rzymem i Prusami Książęcymi. [w:] Warmia. Wyd. Littera, Olsztyn, s. 23–58.
- Achremczyk S., 2000b. Biskupi warmińscy. [w:] Warmia. Wyd. Littera, Olsztyn, s. 361.
- Apokalipsa św. Jana 21.22. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekł. z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia 1971. Opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Pallotinum, Poznań-Warszawa, s. 1416.
- Apokalipsa św. Jana 12.1-2. „... wielki znak się ukazał na niebie: Niewiasta obleczona w słońce i księżyc pod jej stopami.” Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia 1971. Opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Pallotinum, Poznań-Warszawa, s. 1406.
- Apokalipsa św. Jana 21.16-21. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia 1971. Opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Pallotinum, Poznań-Warszawa, s. 1416.
- Augustyn św., 2002. Państwo Boże. Ks. XIV – Rozdział XXVIII. Przeł. Kubicki Wł. Wyd. Antyk, Kęty, 546–547.
- Battistini M., 2005. Symbole i alegorie. Warszawa, Arkady, 266–267.
- Chłosta J., 2002. Słownik Warmii. Wyd. Littera, Olsztyn (a) s. 114–115, (b) s. 161–162.
- Dąbrowska-Budziło K., 2002. Treść krajobrazu kulturowego w jego ochronie i kształtowaniu. Zeszyty Naukowe Politechniki Krakowskiej, seria Architektura 46. Kraków, 98–99.
- Droga Krzyżowa – Kalwaria Warmińska, ok. 2002. Pamiątka w Głotowa k. Dobrego Miasta. 2002. Stowarzyszenie „Głotowia”, Dobre Miasto.
- Eliade M., 1996. Sacrum i profanum. O istocie religijności. Wyd. KR, Warszawa, 31–33.
- Jasiński J., 2003a. Maryjne kaplice i kapliczki przydrożne na Warmii w XIX w. [w:] Między Prusami a Polską. Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur. Wyd. Littera, Olsztyn, s. 202.
- Jasiński J., 2003b. Dlaczego „Święta Warmia” [w:] Między Prusami a Polską. Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur. Wyd. Littera, Olsztyn, 26–35.
- Grygier T., 1977a. Uroczystości gietrzwałdzkie ich aspekt katolicki oraz polski w latach 1933–1944 w świetle akt władz wschodniopruskich. [w:] Studia Warmińskie XIV (1977), Warmińskie Wyd. Diecezjalne, Olsztyn, 227 i 239.
- Grygier T., 1977b. „Walka o kulturę” w diecezji warmińskiej w latach 1933–1944. [w:] Studia Warmińskie XIV (1977), Warmińskie Wyd. Diecezjalne, Olsztyn, 637–642.
- Kobielus S., 1989. Niebiańska Jerozolima. Od sacrum miejsca do sacrum modelu. Pallotinum Warszawa, (a) s. 79–85, (b) 88–94.
- Kopeć J. J., 1997. Kalwarie i cykle Drogi Krzyżowej w kulturze polskiej oraz ich związki z topografią Jerozolimy. [w:] Jerozolima w kulturze europejskiej. Red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny. Inst. Sztuki PAN, Warszawa, 225–244.
- Kowalczyk J., 1997. Elementy świątyni Salomona w kościołach nowożytnych w Polsce. [w:] Jerozolima w kulturze europejskiej. Red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny. Inst. Sztuki PAN, Warszawa, 402.
- Księga Izajasza 1.3. „Wół rozpoznaje swego Pana i osioł żłób swego właściciela, Izrael na niczym się nie zna, lud mój niczego nie rozumie.” Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekł. z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia 1971. Opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Pallotinum, Poznań-Warszawa, 849.
- Księga Wyjścia 3.5. Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekł. z języków oryginalnych. Biblia Tysiąclecia 1971. Opr. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich. Pallotinum, Poznań-Warszawa, 70.

- Madej H., 1977. Sanktuaria maryjne na Warmii w aspekcie historii sztuki. [w:] Studia Warmińskie XIV (1977), Warmińskie Wyd. Diecezjalne, Olsztyn, 379–385.
- Mitkowska A., 2003. Polskie kalwarie. Ossolineum, Wrocław, 36–38.
- Religia. Encyklopedia PWN. T. 5. Wyd. Nauk. PWN SA. Wersja elektroniczna. [a] Hasło: Jerozolima ziemską i niebiańską, opr. S. Kobielus, [b] Hasło: Róża.
- Swaryczewska M., 2005. Il Sacrum inteso come una categoria del paesaggio culturale moderno (Sacrum jako kategoria współczesnego krajobrazu kulturowego). [w:] Religioni e sacri monti a cura di Amilcare Barbero e Stefano Piano. Atti del Convegno Internazionale Torino, Moncalvo, Casale Monferrato 12–16 ottobre 2004. Regione Piemonte, Università di Torino, Centro di Documentazione dei Sacri Monti, Calvari e Complessi Devozionali Europei, 337–345.
- Swaryczewska M., Antolak M., 2005. Kalwaria Warmińska w Głotowie. Inwentaryzacja dendrologiczna i gospodarka drzewostanem. Mat. VIII Forum Architektury Krajobrazu. Uniw. Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, wrzesień 2005 (w druku).
- Swaryczewska M., Antolak M., 2006. Kalwaria Warmińska w Głotowie – problemy dokumentacji i konserwacji krajobrazu sakralnego. Mat. z sesji nauk.: Problemy Konserwatorskie Zabytkowych Parków i Ogrodów. Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego, Muzeum w Wilanowie, kwiecień 2006 (w druku).
- Śliwa A., 1946. Pieśń wolności. Za: Jasiński J., 2003. Dlaczego „Święta Warmia” [w:] Między Prusami a Polską. Rozprawy i szkice z dziejów Warmii i Mazur. Wyd. Littera, Olsztyn, 31.
- Tasso T., 1923. Jerozolima Wyzwolona w przekł. Kochanowskiego P. III.1-9. Drukarnia W. L. Anczka i Spółki, Kraków, 20–22.
- Zadrozny T., 1997. Dei templum est, dei structura est, dei aedificatio est, czyli o niektórych aspektach recepcji idei świątyni jerozolimskiej a nowożytnej architekturze sakralnej. [w:] Jerozolima w kulturze europejskiej. Red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny. Inst. Sztuki PAN, Warszawa, 407–420.

SYMBOLIC JERUSALEM IN WARMIAN LANDSCAPE

Abstract. The sacral landscape of the Warmian episcopate proves its long-lasting catholic tradition. The region distinguished itself among the neighbouring regions by its numerous churches and wayside shrines. The distinctness of the Holy Warmia and its identity are also manifested by its pilgrimage centres. One of the research issues is covered in this article – it concerns documenting of the Warmian *sacrum* space. Main goals of the legislative preservation of sacral landscape, its position in local planning and the method of research have also been considered here. The objective of the article is to identify the form of the symbolic Jerusalem in sacral art, particularly in the scope of the landscape foundations of Warmia. Despite of the Prussian secularization, the *Kulturkampf* and the tragedy of the Second World War the catholic belief consolidated Polish and German people in Warmia. Nowadays the Warmian Calvary is the study of multiple thread research done by an international group of volunteers and students of BORUSSIA foundation and Warmian and Mazury University in Olsztyn, under the supervision of the author of the article. Symbols and universal ideas, even nowadays, appear to be crucial for the dialogue and cooperation which unites European cultural space.

Key words: Warmia, sacral landscape, symbolic Jerusalem